

В. М. КОРПУСОВА

Біконічні посудини перших століть нашої ери з Причорномор'я

У керамічному комплексі пам'яток пізньоантичного Боспору є невелика серія чорнолощених кружальних посудин з низько розташованим біконічним бочком, які за своїми розмірами займають місце між глечиками та кубками і кухлями. За технікою виготовлення і за якістю черепка (глина добре відмулена, опалювання рівномірне, повне) ці посудини можна віднести до кружальної кераміки, досить поширеної в Північному Причорномор'ї в перші століття н. е.

Спостереження за формами боспорської кераміки дало змогу дослідникам виділити посудини з вказаними особливостями¹. Були висловлені припущення про генетичні зв'язки їх з формами, характерними для посудин сармато-аланського населення Прикубання (Армавір, станиця Ладозька, Пашковський могильник). Серед кераміки попереднього і синхронного періоду з інших грецьких центрів (Херсонес, Ольвія) та сарматської кераміки того самого часу степової частини України й Поволжя аналогії не спостерігались. Проте в керамічному комплексі черняхівської культури автору вдалося знайти аналогічний посуд, який привернув увагу не тільки своєю специфічною формою, а й тим, що територія його поширення не пов'язана строго з межами однієї археологічної культури. За таких обставин постає завдання — виявити джерела та характер даного явища шляхом типологічного вивчення форм цих посудин на конкретних територіях у певний хронологічний період.

У статті використано опубліковані й неопубліковані матеріали, що зберігаються у фондах Інституту археології АН УРСР (табл. 1). Для дослідження була взята серія непошкоджених посудин з 22 екземплярів сармато-меотських комплексів Північно-Східного Кавказу, боспорських пам'яток Керченського та Таманського півостровів і черняхівських пам'яток, розташованих на території Північного Причорномор'я, Придунав'я СРСР та Румунії.

В основу типологічного вивчення цієї серії покладені морфологічні, декоративні ознаки та кількісні характеристики форми посудини. Враховуючи кількісні характеристики, ми користуємось методом, запропонованим для класифікації кераміки Н. М. Кравченко² і розробленим Н. О. Лейпунською³.

Наводимо список ознак, найбільш характерних для обраної серії посуду: 1) кружальний спосіб виготовлення; 2) поверхня залощена; 3) вінця плавно відігнуті; 4) шийка широка, не виділена; 5) тулуб біконічний з чітко виділеним, низько розташованим ребром; 6) ручка одна, розташована у верхній частині посудини: *a* — кругла; *b* — підпрямокутна; 7) дно: *a* — плоске, *b* — на кільцевій ніжці; 8) наявність декору. За технікою виконання він класифікується в такий спосіб: *a* — пластичний

¹ И. Т. Кругликова. О местной керамике Пантикапея и ее значении для изучения состава населения этого города.—МИА, № 33, М., 1954, стор. 100—112, табл. IV, 3—6; И. Д. Марченко. Раскопки восточного некрополя Фанагории.—МИА, № 57, М., 1956, стор. 126—127, рис. 5, 7; И. И. Гущина. Некоторые формы сарматской керамики из Пантикапея.—Труды ГИМ, вып. 37, М., 1960, стор. 110, рис. 1, 2, тип IX.

² Н. М. Кравченко. Косановский могильник как источник для изучения истории населения Побужья первой половины I тыс. н. е. Автореферат диссертации, представленной на соискание ученой степени кандидата исторических наук. К., 1967, стор. 9 і далі.

³ Н. О. Лейпунська. Методика класифікації амфорного матеріалу (див. цей випуск).

Таблиця I

Місцезнаходження матеріалу та його джерела

	Місце знахідки	Джерело	№ посудин (за автором)
Північно-Східний Кавказ	Тарка	Е. И. Крупнов. Новый памятник древних культур Дагестана. — МИА, № 23. М., 1951, стор. 216—218, рис. 11, 1.	2
	Мекенська	Е. И. Крупнов, Н. Я. Мерперт. Курганы у станицы Мекенской. — Древности Чечено-Ингушетии. М., 1963, стор. 22, рис. 8, 1.	1
Боспор	Фанагорія	И. Т. Кругликова. О местной керамике Пантикапея и ее значении для изучения состава населения этого города. — МИА, № 33. М., 1954, стор. 110, т. IV, 6.	15
	Фанагорія	И. Д. Марченко. Раскопки восточного некрополя Фанагории. — МИА, № 57. М., 1956, стор. 126, 127, рис. 5, 7.	13
	Фанагорія	И. Т. Кругликова. О местной керамике..., т. IV, 4.	9
	Пантикапей Пантикапей	Там же, т. IV, 3. Е. Г. Кастанаян. Художественные элементы в лепной керамике. — Античные города Северного Причерноморья. М., 1955, стор. 401, рис. 18, 2.	16 11
	Заморське	Фонди IA АН УРСР. Матеріали могильника III—IV ст. н. е., розкопки В. М. Корпусової, інв. № 108.	10
Північне Причорномор'я	Жовнин	Фонди IA АН УРСР. Матеріали черняхівського могильника, розкопки А. І. Кубишева, інв. № 1.	3
	Вили Ярузькі	Фонди Держ. Ермітажу. Матеріали черняхівського могильника, розкопки М. І. Артамонова, інв. № 2020/35.	4
	Заплази	М. А. Тиханова. О локальных вариантах черняховской культуры. — СА, № 4. М., 1957, стор. 177, рис. 3, 2.	5
	Нерушай	Н. М. Кравченко. Памятники черняховского типа в Буджакской степи. — Археологические исследования на Украине 1965—1966 гг., вып. 1. К., 1967, стор. 226, рис. 2.	6
Придунав'я	Тиргшор	Gh. Diaconu. Tigrsor necropola din secolele III—IV en. București, 1965, CXXXII, 6.	7
	Тиргшор	Там же, т. CIV, 2.	8
	Тиргшор	Там же, т. CXXXII, 1.	14
	Тиргшор	Там же, т. XCVII, 2.	18
	Куркань	V. Mitrea, C. Preda. Necropole din secolul al IV—lea e. n. in Muntenia. București, 1966, т. 229, 4.	17
	Інделпенденца Олтені	Там же, т. 121, 4. Там же, т. 167, 4.	21 12

	Місце знахідки	Джерело	№ посудин (за автором)
Придунав'я	Олтени	B. Mitrea, C. Preda. Necropole din secolul al IV — lea e. n. in Muntenia București, 1966, т. 168, 1.	19
	Спанцов	Там же, т. 49, 3.	20
	Ізворул	Там же, т. 182, 4.	22

(окремі валики); б — орнаментальний, пролощений (сітчастий, зигзагоподібні, навскісні, прями лінії та їх поєднання); в — пластичний (чеканно-штампований); г — пластичний (прикраси з додатковим профілюванням — зооморфна обробка ручок посудини). Перші п'ять ознак постійні і спільні для всієї серії, ознаки 6—8 виступають у різноманітних варіаціях у кожному конкретному екземплярі; 9) кількісна характеристика посудин.

З цього погляду в даній серії розміри їх коливаються в межах: висота 10—14 см, діаметр вінець 6,9—10 см, діаметр тулуба 9—12 см, діаметр

Таблиця 2

Кількісні дані парних співвідношень*

№ посудин	H_1/H_2	H/H_2	H/D_1	H/D_2	H_1/D_2	H/D_3	D_1/D_3	D_2/D_1	D_2/D_3	$\frac{D_1+D_2}{2} : \frac{D_2+D_3}{2}$
1	3,8	4,8	1,2	0,9	0,7	1,5	1,2	1,3	1,6	1,0
2	3,2	4,2	1,4	1,2	0,9	2,7	1,8	1,2	2,2	1,2
3	2,6	3,6	1,2	1,0	0,7	1,9	1,5	1,2	1,9	1,2
4	2,7	3,6	1,6	1,1	0,8	2,4	1,6	1,2	2,0	1,1
5	2,6	3,6	1,3	1,0	0,7	1,6	1,3	1,2	1,7	1,1
6	2,8	3,8	1,7	1,2	0,8	2,4	1,4	1,4	2,0	1,1
7	3,6	4,6	1,3	1,1	0,8	2,8	2,1	1,1	2,5	1,3
8	2,6	4,0	1,3	1,0	0,7	2,2	1,6	1,3	2,1	1,2
9	2,2	3,2	1,6	1,1	0,7	2,5	1,5	1,4	2,2	1,1
10	2,3	3,3	1,8	1,1	0,8	2,3	1,2	1,5	2,0	1,0
11	1,5	1,6	1,6	1,0	0,6	2,5	1,2	1,6	2,5	1,1
12	2,1	3,1	1,4	1,5	0,7	2,6	1,5	1,5	2,3	1,1
13	2,1	2,8	1,8	1,1	0,8	2,7	1,4	1,5	2,2	1,1
14	2,4	3,4	1,3	1,0	0,7	2,1	1,6	1,2	2,1	1,2
15	1,7	3,0	1,8	1,1	0,7	2,6	1,4	1,5	2,3	1,1
16	1,8	2,8	1,4	1,0	0,6	2,4	1,7	1,4	2,4	1,2
17	2,2	3,2	1,4	0,9	0,7	2,2	1,6	1,4	2,1	1,2
18	2,1	3,2	1,6	1,1	0,8	2,5	1,5	1,1	2,2	1,2
19	2,3	3,3	1,2	1,1	0,7	2,0	1,6	1,1	1,8	1,2
20	2,2	3,2	1,4	1,1	0,7	1,7	1,1	1,3	1,6	1,0
21	2,4	3,4	1,3	1,0	0,7	2,7	1,6	1,2	2,0	1,2
22	2,2	3,2	1,7	1,1	0,7	2,3	1,3	1,5	2,0	1,1

* В деяких випадках обчислення розмірів провадилось по фото і малюнках, що неминуче приводить до незначних помилок, які в рахунок не беремо. Номери посудин збігаються з номерами, позначеними у табл. 1.

дна 4,8—7,1 см. Співвідношення основних розмірів* (рис. 1), що характеризують форму посудин, є їх ознаками** (табл. 2). Кількість останніх може бути значна, але, враховуючи порівняно просту геометричну форму даних посудин, доцільно обмежитися двома найбільш значущими ознаками (співвідношеннями) і простежити їх зміну в рамках серії.

* За основні розміри беруться: загальна висота посудини, позначена через H ; висота верхньої частини — H_1 , нижньої — H_2 ; діаметр устя — D_1 ; максимальний діаметр тулуба — D_2 , дна — D_3 ; середній діаметр верхньої частини посудини $\frac{D_1+D_2}{2}$ та нижньої $\frac{D_2+D_3}{2}$.

** Ці ознаки не слід плутати із загальними (1—9), зазначеними у тексті.

Співвідношення не беруться довільно. Вони вибрані у відповідності з найбільшим абсолютним значенням коефіцієнта кореляції для парних взаємодій ознак (+0,73) *, якими є співвідношення H_1/H_2 і H/H_2 **.

Принцип класифікації такий: за спільними ознаками виділяється серія посуду, за кількісними — групи, за морфологічними — типи, за декоративними — варіанти.

За рядом показників (1—9) весь посуд належить до однієї серії кружальних лощених біконічних посудин. В межах її за кількісними ознаками виділяються дві основні групи, розгляд яких подано нижче.

Вказані найбільш значущі ознаки H_1/H_2 і H/H_2 розміщуються в прямокутній системі координат (по осі x відкладаємо H_1/H_2 і по осі y H/H_2). Кожна з одержаних точок визначає своїм положенням відповідний екземпляр посудини (рис. 1). Їх сукупність становить статистичний ансамбль, який в даному випадку характеризується законом нормального розподілу, а центр рівноваги ансамблю — середньоарифметичним вибраних параметрів.

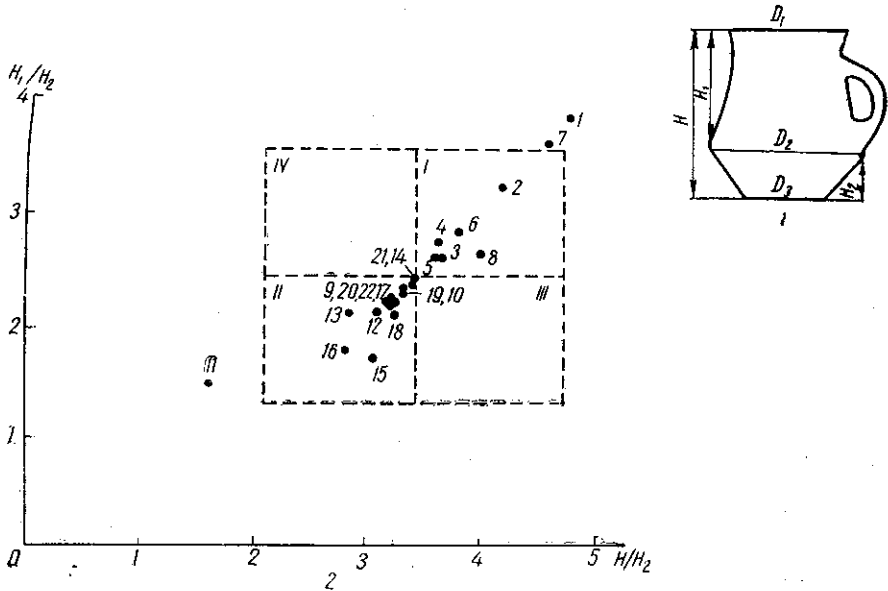

Рис. 1. Схема основних розмірів посуду (1) та розподіл його за кількісними ознаками (2).

Для визначення поля, що включає найтипівіші випадки, обчислюються величини 2σ (95% імовірності) ⁴ і відкладаються значення останніх по обидва боки від центра рівноваги вздовж осі H_1/H_2 і H/H_2 . Статистичний ансамбль складається з двох досить виразних угруповань. Для зручності умовно розчленуємо поле за допомогою прямих, проведених паралельно осям координат через одержані точки і центр рівноваги. Вони утворюють чотири квадрати. Позначимо їх I—IV. Квадрати III і IV виявились порожніми, а в I і II розміщені точки, що характеризують посудину у відповідності із заданими параметрами. Отже, ті екземпляри, місце яких визначено цими квадратами, становлять дві групи (рис. 1, б). I група включає посудини 2—6, 8 ***; II — 9, 10, 12—22.

* Метод вибору найбільш значущих ознак див. у вказаній статті Н. О. Лейпунської.

** Кількісне значення співвідношень див. у табл. 2.

⁴ Н. О. Лейпунська. Вказ. праця; Н. М. Кравченко. Вказ. праця; В. Б. Ковалевская (Деопик). Применение статистических методов к изучению массового археологического материала. — МИА, № 129, М., 1965, стор. 293, 300.

*** Тут і далі номери посудини відповідають номерам, позначеним у табл. 1 і 2.

Поза межами поля опинились посудини 1, 7, 11. Посудини 1 і 7 характеризуються більшим значенням параметра H^1/H_2 , крім того 1 відрізняється більшим значенням H/H_2 , що й обумовило їх положення на графіку. Але вони примикають до поля I групи, до якої в нашій класифікації умовно можуть бути зараховані. Посуд 11, розміщений поруч з полем II групи, відрізняється від нього меншим значенням параметра H/H_2 і також умовно включається в дану групу*. В межах кожної з них виділені типи за морфологічною ознакою (6, а — форма перетину ручки). Нумерація типів суцільна.

I група включає два типи: до першого належать посудини (1, 2) з ручкою, круглою в перетині, а до другого — з підпрямокутною (3—8) (рис. 2).

Рис. 2. Посуд I групи:

1—2 — тип 1а; 4 — тип 2а; 5—7 — тип 2б; 3, 8 — тип 2в.

II група — це третій тип посудин (9—15) з ручкою, круглою в перетині (рис. 3). В ній екземпляри 16—22, у яких ця ознака нам невідома (рис. 4), умовно зараховуються до четвертого типу.

Зазначимо також, що посудини першого типу мають плоске дно, другого — на кільцевій ніжці, третій поєднує обидві ці форми, а четвертий представлений лише другою формою.

В межах кожного типу виділено варіанти за декором (ознака 8, а). Перший має один варіант: посудини прикрашені додатковим профілюванням (ручка зооморфна) разом з пролощеним орнаментом (рис. 2, 1, 2).

Другий тип складається з трьох варіантів. Посудини оздоблені: а — пластичним декором (валики) (рис. 2, 4); б — валиками, поєднаними з пролощеним орнаментом (рис. 2, 3, 5—7) і в — чеканно-штампованим орнаментом (рис. 2, 8).

* Не виключено, що при нагромадженні матеріалу навколо посудин 1, 7, 11 можуть утворитись групи.

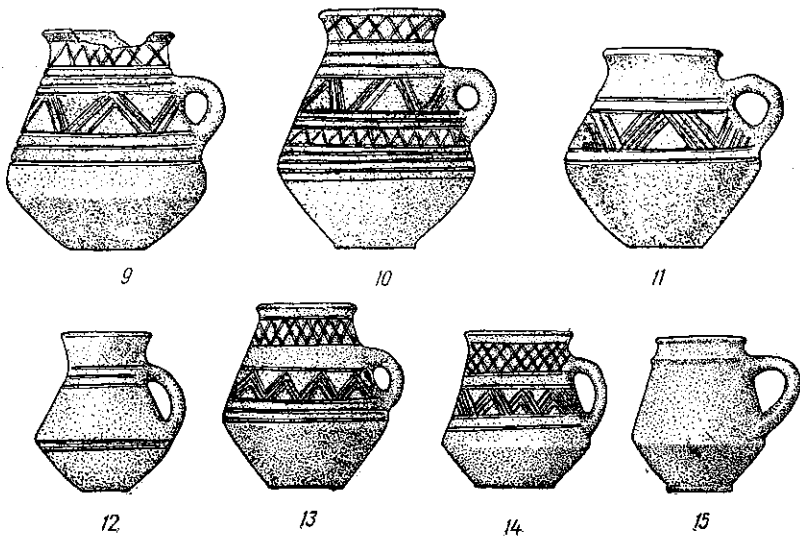

Рис. 3. Посуд II групи:
9—14 — тип 3а; 15 — тип 3б.

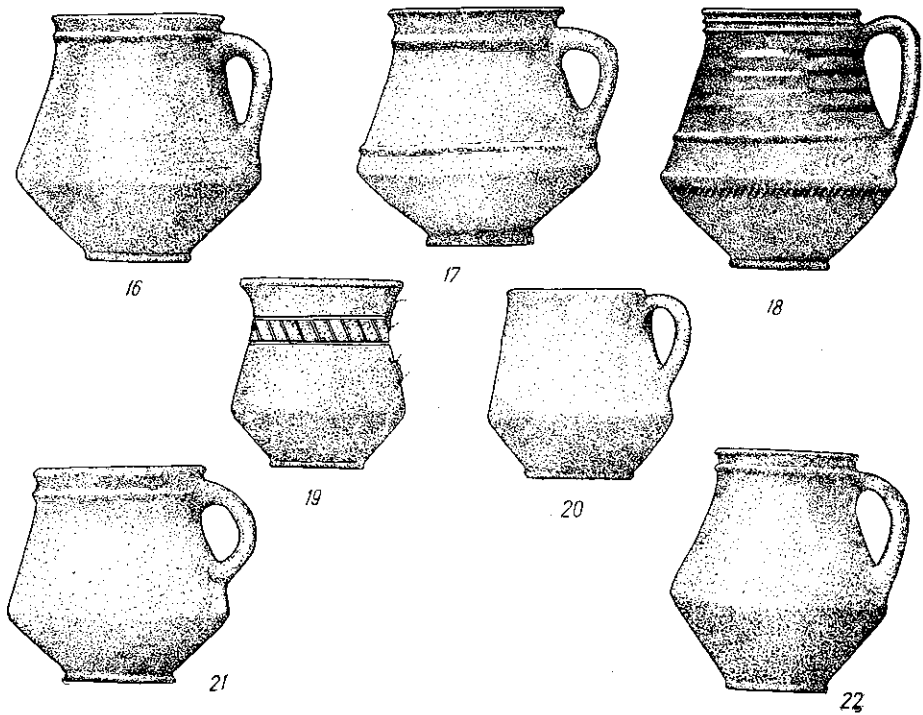

Рис. 4. Посуд II групи:
16, 17, 21, 22 — тип невизначений; 18, 19 — тип 4б; 20 — тип 4в.

Третій тип характеризується двома варіантами: *а* — посудини з пролощеним орнаментом (рис. 3, 9—14), *б* — з пластичним декором (валиками) (рис. 3, 15).

Четвертий тип має варіанти:

а — декор у вигляді валиків (рис. 4, 16, 17, 21, 22); *б* — у вигляді валиків, поєднаних з пролощеним орнаментом (рис. 4, 18, 19); *в* — без орнаменту (рис. 4, 20).

В цілому класифікація даної серії посуду може бути представлена схемою (рис. 5).

Картографування типів посудин (рис. 6) показує, що екземпляри першого типу поширені на території Північно-Східного Кавказу, другого — у степовому і частково лісостеповому Північному Причорномор'ї та Придунав'ї. Поширення кераміки третього типу пов'язано з терито-

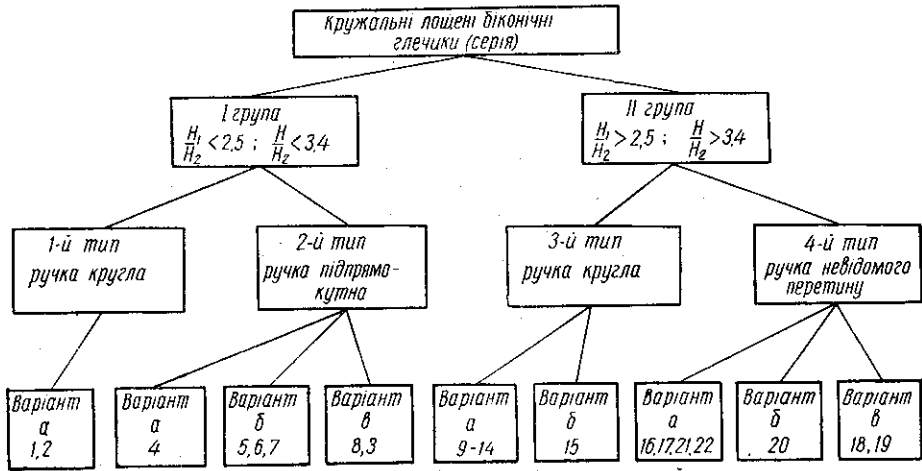

Рис. 5. Класифікаційна схема посуду.

рією Керченського і Таманського півостровів і, як виняток, з Придунав'ям. Ареал посудин першого типу збігається з територією місцевих племен, а також з сарматською культурою Північно-Східного Кавказу (Тарка, станиця Мікенська) (рис. 6, I, II). Другий тип відомий в півден-

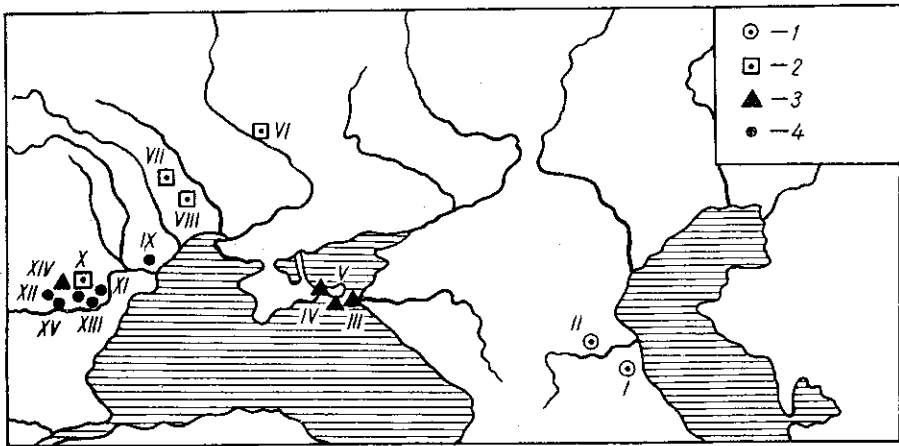

Рис. 6. Схема поширення типів біконічних посудин:

I — Тарка (2); II — ст. Мекенська (1); III — Фанагорія (9—11); IV — Пантікапей (12, 13); V — Заморське (14); VI — Жовнин (5); VII — Вили Ярузькі (8); VIII — Заплази (7); IX — Нерушай (19); X — Тиргшор (3, 4, 6, 15); XI — Інdependence (16); XII — Куркань (17); XIII — Спанцов (18); XIV — Олтені (20—21); XV — Ізворул (22).

но-західних пам'яток черняхівської культури (Жовнин, Вили Ярузькі, Заплази, Тиргшор) (рис. 6, VI, VII, VIII, X), а третій трапляється в основному в боспорських пам'ятках (Фанагорія, Пантікапей, Заморське) (рис. 6, III, IV, V), як виняток — черняхівських (Тиргшор) (рис. 6, X).

Таким чином, функціональна і формальна схожість у посудинах нашої серії, з одного боку, дає підставу розглядати їх як вироби однакового походження (в розумінні запозичення форми), з другого — ви-

ділити такі типологічні особливості, які вказують на їх належність до певної історико-культурної групи пам'яток. Про це свідчить характер деталей (в нашій класифікації — ознаки 6 і 8), зокрема форма перетину ручки і техніка виконання та мотиви декору. У північнокавказькій та пізньобоспорській кружалній кераміці незалежно від форми посудин поряд з іншими переважають круглі в перетипі ручки, а в черняхівських — підпрямокутні. Фігурне (зооморфне) оформлення ручок характерне для північнокавказьких посудин, пластичний орнамент (валики) властивий черняхівським. Пролощений орнамент у чистому вигляді трапляється в зразках боспорської кераміки.

Розглянута серія походить з різних територій у межах I ст. до н. е.—IV ст. н. е. Вивчення датованих комплексів дозволяє віднести посудини першого типу до I ст. до н. е.—II—III ст. н. е.^{*}, а третього — до наступного періоду III і III—IV ст. н. е. Дещо пізнішим часом — III—IV і IV ст. н. е. датуються посудини другого типу. Отже, найбільш ранній тип відомий на сході ареалу досліджуваної серії. Імовірно, він генетично пов'язаний з керамікою племен, які заселяли район Дагестану, де подібна форма ліпного посуду відома ще з VI ст. до н. е. (Моздок)⁵.

Характер поширення даної серії та спостереження за розвитком наявних у ній типів посудин дає підставу припустити, що цей процес пов'язаний з просуванням з району Північно-Східного Кавказу на захід певної групи населення (сармато-аланів?), які запозичили у місцевого населення таку форму посуду. Вона з'явилась на Боспорі не раніше III ст. н. е., а дещо пізніше була запозичена черняхівськими гончарями.

В. Н. КОРПУСОВА

Биконические сосуды первых веков нашей эры с Причерноморья

Резюме

В статье изложены результаты исследования серии чернолощенных кружалных биконических сосудов, характерных для керамического комплекса различных народов, населявших Северное Причерноморье в первые века нашей эры. Внимание автора привлекла не только специфическая форма сосудов, но и тот факт, что территория их распространения не связана строго с рамками одной археологической культуры. Для выяснения истоков и характера данного явления применен типологический метод исследования сосудов.

Классификация их проведена по следующему принципу: вся серия делится на группы на основании количественных характеристик сосудов (парных соотношений высоты и ее частей). Группы подразделяются на типы в соответствии с морфологическими признаками (форма сечения ручки). В свою очередь, в типах выделены варианты по декоративным признакам (техника нанесения и мотивы орнамента).

Картографирование типов сосудов показало их принадлежность к определенным историко-культурным группам.

Изучение хронологии указанной серии, характер распространения и наблюдаемое развитие типов позволили автору высказать предположение о том, что данная форма сосудов (идея формы) распространяется с востока на запад. Наиболее ранние хронологически (I в. до н. э. — II—III вв. н. э.) экземпляры первого типа, вероятно, генетически связаны с керамикой местных племен, заселявших Дагестан. Отсюда форма сосуда была заимствована не ранее III в. н. э. античными (боспорскими) гончарями и в то же время или несколько позднее — черняховскими.

* Датування посудин див. у працях, вказаних у табл. 1.

⁵ А. А. Иессен, Б. Б. Пиотровский. Моздокский могильник. Л., 1940, табл. XI, 6, 1.